

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՆՇՈՒԱՐՔ

Ա Ռ Ք Ի Ն Ա Ն Ո Ս

107. — Այս միջոցին Միհրդատ լնացած էր իւր շրջանը Պոնտոսի մէջ և գրաւելով Բանտիգարբէյ, Պոնտոսի մըտից վրայ եւրոպական վաճառանոց մը վաճառականաց համար, սպաննեց իր որդին Քսիփարը կիրճին ըով մօրը այսպիսի մէկ յանցանքին համար: Միհրդատ զղեակ՝ մ'ունէր, ուր գետնափոր ծածուկ շտեմարաններ կային երկաթապատ պղնձէ բազմաթիւ անօթներով, որոնց մէջ առատ դրամ զետեղուած էր: Սղրադոնիկէ՝, Միհրդատայ կանանց կամ հարճերէն մին, որ գիտէր այդ զղեակին գանձերը և անոր պահապանն էր, Միհրդատայ այս ուղեւորութեան միջոց յանձնեց զայն Պոմպէոսի, յայտնեց նաև ծածկուած գանձերը այս պայմանաւ միայն, որ եթէ Պոմպէոս իր Քսիփար որդին բռնէր, զայն ազատէր: Պոմպէոս ալ գրաւելով ամբողջ դրամները խոստացաւ անոր որդւոյն փրկութիւնը, և շնորհեց նաև անոր որ առնու տանի իւր հետ ինչ որ իրեն կը պատկանէր: Միհրդատ, իմանալով պատահածը, կիրճին ըով սպաննեց զՔսիփար, մինչդեռ միւս փախնց վրայէն կը նայէր մայրը, և յետոյ նետեց զայն անթաղ, Յանցաւոր մայ-

րը պատժելու համար նա չյիշեց որ Քսիփար իր որդին էր:

Պոմպէոս Ասորիքի մէջ էր և չէր գիտեր թէ ինչ կը գործէր Միհրդատ, երբ Միհրդատ զնապաններ զրկեց իրեն, իւր անուամբ խոստանալու Հռովմայեցոց տարեկան տուրք մը իրեն հայրենի պետութեանց համար: Պոմպէոս պատասխանեց որ պէտք էր Միհրդատ անձամբ գալ ինչպէս որ եկած էր Տիգրան. և երբ իմացուցին, Միհրդատ ըսաւ. «Փանի որ Միհրդատ եմ, բնաւ պիտի չհանդուրժեմ այսպիսի բան. իմ տեղս կը զրկեմ որդիներս և բարեկամներս »: Եւ իսկոյն սկսաւ բազմաթիւ բանականներ ժողովել բնիկներ և գերիներէ, շինեց առատութեամբ զրահներ ու զէնքեր, նետեր և մեքենաներ, չինայելով ամենեւին բանի մը, և ոչ իսկ հերկող եղներու, մորթեր առնելու համար, և տուրքեր դրաւ ամէն բանի մէջ, նոյն իսկ ամենաչնչին ստացուածներու համար: Այս ամենուն վրայ իրեն հարկապահանջները բազմաթիւ նախատինքներ ալ բարեցիկն շատերու առանց իրեն գիտնալուն, որովհետև երեսին վրայ թարախալից այտուց մ'ելած ըլլալով, միայն երեք ներքինիներ կը տեսնէին ու կը խնամէին զինքը:

108. — Հիւանդութենէն առողջանալով և արդէն կազմած ըլլալով վաթսուն շուկատներէ բանակ մը, որոնց իւրաքանչիւրը վեցհարիւր զինուորէ էր, և դեռ ուրիշ բազմութիւն, և նաւեր, պատրաս-

1. Գիտն կասսիոս այս զղեակը կ'անուանէ Սինգլիւն գոր անշուշտ պէտք չէ չփոթել նախընթացաբար յիշուած Սինգլիւ կամ Ինորս գրեական հետ որ նոյնպէս արթունի գանձատուն մ'էր: (Գլխ. 37):

2. Պոլստարքոս Պոմպէոսի վարքին մէջ այսպէս կը գրէ Սղրադոնիկէի նկատմամբ. «Սա դուստր էր, ինչպէս կ'երեւի, ծերունի երգիչ գուտանի մը և աղբար բաղդով: Միհրդատայ խնջոյից պահուն երգելով իսկոյն այնպէս գրաւեց թագաւորին սիրտը որ ուզեց միշտ իւր քով պահել զայն և արձակից ծերունին, որ շատ տգիտ մեկնեցաւ և ոչ

իսկ միակ բարեսէր այտայայտութիւն մը տեսնելուն համար »:

3. Գիտն կասսիոս հետաքրքրական պարագայ մ'ալ կը պատմէ այս նկատմամբ. «Սղրադոնիկէ, կ'ըսէ, կ'ինն էր Միհրդատայ, որուն դէմ լեցուած էր կատաղութեամբ ու զայրոյթով, իրմէ լքուած ըլլալուն պատճառաւ. սա իրեն քով թողուած մի քանի պահապաններն արձակելով, այնպէս պատրուակելով իրրե թէ չրոյկայթը պաշարներ ժողովելու կը զրկէր գանձը, ներս ընդունեցաւ Հռովմայեցիները »:

տած ըլլալով նաև բոլոր այն բերդերը, զորս իրեն հիւանդութեան ժամանակ իր հրամանատարները գրաւած էին, զինուորաց մէկ մասն անցնել տուաւ ի Ֆրանկորէա, որ Պոնտոսի մօտից վրայ վաճառականական քաղաք մ'էր մինչդեռ Պոմպէոս դեռ զբաղած էր Ասորիքի մէջ. և զայս ըրաւ որպէս զի մէկ կամ միւս կողմէն ազատ ելլ ունենայ: Գասդր Ֆրանկորէացիին, որ շատ նեղութիւն քաշած էր արդէն Թագաւորին Տրիփոն ներքինիէն, յարձակեցաւ և սպաննեց զՏրիփոն մինչդեռ քաղաք կը մտնէր, և յորդորեց ամբոխը ապստամբութեան և ազատութեան. ամբոխն ալ, գիտնալով որ միջնաբերդը գրաւուած էր արդէն Միհրդատայ Արտափեռնէս և միւս որդիներէն, շրջապատեց զայն փայտակոյտներով և հրդեհեց: Միհրդատայ որդիքը Արտափեռնէս և Գաբէռ ու Քսեքսէս և Սասարէս և Եւպատրէ աղջիկը անձնատուր եղան հրդեհէն վախնալով և դուրս փոխադրուեցան: Ասոնցմէ միայն Արտափեռնէս գրեթէ քառասնամեայ էր, միւսները բոլոր կայտառ պատանինքը էին: Սակայն կղէտպատրա, Միհրդատայ միւս աղջիկը, չուզեց բնաւ անձնատուր ըլլալ. այնպէս որ հայրը անոր վեհանձն արտին վրայ զարմացած, շատ նաւակներ զրկեց և զինքը բերդէն ազատեց:

Բոլոր միւս ղեկակներն ալ, զորս դեռ նոր գրաւած էին Միհրդատայ հրամանատարները, տեսնելով Ֆրանկորէայի ըրածը, իրենք ալ ապստամբեցան, և էին Քերսոնեսոն, Թէորոսիա, Նիմֆոն և միւս ամէնքը որ Պոնտոսի ափերը կը շրջապատեն, ամէնքն ալ պատերազմի համար ամենայարմարը: Միհրդատ տեսնելով այս յաճախ ապստամբութիւնները և միանգամայն կասկածելով իրեն զինուորներէն,

որոնք զինուց բռնադատուելով յարատև և հաւատարիմ պիտի չըլլային, և դարձեալ որովհետև ամենածանր հարկեր կը պահանջէր, ինչպէս գիտնալով նաև որ երբ վեհապետի մը բաղդը խանգարուի, զինուորաց փոփոխամիտ բարքէն հաւատարմութիւնն ալ կը պակսի¹, իրեն ներքիններու ձեռքով, Սկիւթիա զրկեց իրեն աղջիկները, այն տեղի իշխաններու հարսանութեան, և կը խնդրէր փոխադրած որ ըստ կարելոյն շուտով իրենց բանակներով իրեն օգնութեան գան: Հինգհարիւր զինուորաց խումբ մը կ'ընկերէր աղջիկներու, սակայն հազիւ մի քիչ հեռացան Միհրդատէն, արդէն իսկ ներքիններու դէմ բարկացած² անոնցմէ կրած հարստահարութեանց պատճառաւ, զամէնքն ալ սպաննեցին, և աղջիկները տարին առ Պոմպէոս:

109. — Թէպէտև զրկուած այնքան զաւակներէ և ղեկակներէ և բոլոր իր Թագաւորութենէն, և թէպէտ այլևս բոլորովին անկարող էր պատերազմելու և ոչ ալ յոյս մ'ունէր Սկիւթացոց օգնութեան, այնու հանդերձ Թագաւորն նոյն իսկ այս պահուն հասարակ խորհուրդներ չունեցաւ, կամ իր աղետից համապատասխան մտածութիւններ, այլ կը խորհէր անցնիլ ի Գաղղիա կեդրուաց քով, զորս արդէն երկար ժամանակէ ի վեր սերտիւ բարեկամացուցած էր իրեն բուն իսկ այս զաղափարին համար, և յետոյ անոնց հետ ասպատակել յիտալիա, յուսալով որ նոյն իսկ իտալիայէն շատերը պիտի միանային իրեն հետ, Հռովմայեցոց դէմ ունեցած ատելութեանց պատճառաւ: Պատմած էին իրեն որ Աննիբալ ալ այսպէս ըրաւ երբ Սպանիոյ մէջ խորտակուեցաւ, և այսու ամենահաւոր եղաւ Հռովմայեցոց: Գիտէր նաև որ դեռ քիչ առաջ տօգոնութեան

1. Գիտն կաստիոս դիտել կու տայ հոս, որ առ ոչինչ կը ծառայեն զէնքերը և հրապատակաց բաղմութիւնը, երբ անոնց սիրտն ու բարեյոսմար կամքն գրաւուած չէ, նա

մանաւանդ, ասոնք որքան աւելի բաղմութիւն ըլլան, այնքան աւելի վտանգաւոր են, քան իր որ կը պակսի հաւատարմութիւնը:

պատճառաւ իտալիա ապստամբած էր Հոռովմայեցիներէն, յարատե պատերազմելով անոնց դէմ, մանաւանդ թէ ընդդէմ անոնց Սպարթակոսի կողմը բռնած էր, որ սուսերամարտիկ մ'էր և ոչ մէկ աստիճան ունէր: Այսպիսի թոհչներով արդէն իւր միտքը կը խոյանար դէպ ի Գաղղիա. բայց երբ իւր յանդգնութիւնը աւելի լուսաւոր և փայլուն կ'երեւար իրեն, բանակը՝ բուն իսկ ձեռնարկին վեհութեան պատճառաւ, մերժեց մտնել այսպիսի երկար արշաւի, անծանօթ երկիրներու մէջ, և ընդդէմ մարդիկներու որոնց դէմ նոյն իսկ իրենց հայրենեաց մէջ չէին կրցած գործել: Բանակը կը մտածէր որ Միհրդատ այլևս յուսահատած իրեն վիճակին վրայ կ'ուզէր աւելի մեռնիլ գործելով, և արքայական շքեղութեամբ, քան թէ առանց գործելու: Այնուհանդերձ դեռ կը մնային իրեն ջող և չէին բնաւ խլրուիր. որովհետեւ այն թագաւորը սովորական մէկը, և թշուառութեանց մէջ անգամ այնքան թեթևութեամբ արհամարհելի մէկը չէր¹:

110. — Այս վիճակի մէջ էին իրերն, երբ Փառնակ, Միհրդատայ ամենասիրելի որդին, զոր այնքան անգամ յաջորդ յայտարարած էր իր գահուն, կամ այն պատճառաւ որ մինչդեռ կարելի էր թերևս ներուժն ստանալ՝ վախճաւ առաջարկուած արշաւանքէն, և թագաւորութիւնը բոլորովին կորսնցնելէ եթէ հայրը զենքերով իտալիա անցնէր, և կամ ուրիշ պատճառներու և փափաքներու համար, իւր

հօրը դաւաճանն եղաւ: Արդէն իսկ դաւակիցը յայտնուած էին, և տանջանքներու ենթարկուած, երբ Մենոփանէս հաւանեցուց զթագաւորը որ պէտք չէր իրեն մինչև այն ատեն ամենասիրելի որդին սպաննէր, մինչ առագաստ պարզելու վրայ էր: Հաւանեցուց զթագաւորը որ այսպիսի դիմադարձութիւնը հետևանք էին պատելազմին, և երբ այս դադրի անոնք ալ կը դադրին: Միհրդատ ունկնդիր եղաւ այս խօսքին և թողութիւն շնորհեց իր որդւոյն:

Սակայն որդին վախնալով հայրենի ծածուկ բարկութենէն, և գիտնալով որ բանակը յամառած էր ընդդէմ արշաւանքին, գիշեր ժամանակ գնաց թագաւորին կողմն անցած Հոռովմայեցուց առաջին գունդին, որ Միհրդատէն շատ հեռու բանակած չէր, և չափազանցեց անոնց, որոնք արդէն լաւ գիտէին թէ որքան մեծ էր, իտալիա արշաւելու վտանգը, և ընդհակառակն յուսացուց զիրենց լիուրի ակընկալութեամբ եթէ իրեն հետ մնային, որով և ապստամբեցուց զանոնք հօրը դէմ: Ասոնց մէջ այս համոզումը ներշնչելէ վերջ, մի և նոյն գիշերուան մէջ Փառնակ մարդիկ շրկեց նաև զինուորաց միւս գունդներուն, և զանոնք ալ իր կողմը շահեցաւ: Հազիւ դեռ արշալոյսը կը ծագէր, երբ առաջին աղաղակը բարձրացուցին թագաւորին կողմն անցած Հոռովմայեցիները, և յետոյ մի առ մի կրկնեցին զայն իրարու մերձաւոր գունդերը, այնպէս որ աշտոյն ձայնակցեցաւ նաև նաւային խումբը:

1. Գեղեցիկ զովեստ մ'ալ կու տայ Միհրդատայ աննուաճելի ոգւոյն վեհութեան նկատմամբ նաև Կիլիկիայիստիս: Շինդրադատ, կ'ըսէ, մարդ մ'էր ծնած մեծամեծ գործեր կատարելու համար, որ ամենայանախ փորձած ըլլալով թէ՛ յաջողակ և թէ՛ ձախողակ բաղդն, կը ձամարէր որ պէտք է ամէն ինչ փորձել և բնաւ չլքանիլ ի յուսոյ. բաց աստի համոզուած էր միանգամայն, որ երբ ձեռնարկներու արդեանց մէջ յուսախարքլար, պէտք էր աւելի նախընտրել կորս

սուիլ իւր թագաւորութեան հետ, քանի որ դեռ հոգւով աննկուէն էր, քան թէ թագաւորութենէն անկեալ՝ ապրիլ դեռ անարգ և նախատալից վիճակի մը մէջ: Եւ նա վարուեցաւ միշտ իր այս համոզման համաձայն: Որովհետեւ որքան աւելի ոգեսպառ կ'երեւէր մարմնոյ տկարութեամբը, այնքան աւելի զօրաւոր կը հանդիսանար հոգւոյ աբիական զօրութեամբ, այնպէս որ ոգւոյն խորհուրդները կ'օժանդակէին մարմնոյն անկարողութեանը:

Թիւրքիւն ամէնքն ալ հաւասարապէս տեղեակ չէին իրին, այնու հանգեւր՝ ամէնքն ալ ձայնակցեցան, որովհետեւ դիւրաւ են թակալ են փոփոխութեանց և արհամարհելով թշուառները լաւագոյն բան մը կը յուսան նորութեանց մէջ։ Շատերը, չգիտնալով բնաւ եղած համաձայնութիւնները, կարծելով թէ ամէնքն ալ արդէն կաշառուած են և պիտի անարգութիւն եթէ միայն իրենց բողոքեն, արձագանգ տուին այդ ապստամբութեան աղաղակին աւելի վախով և ի հարկէ՝ քան թէ իրենց յօժարակամ զգացմամբ։ Միհրդատ զարթնելով աղաղակներէն, մարդ զրկեց իմանալու համար թէ ինչ կը նշանակէին անոնք։ Եւ բանակը չծածկեց, այլ ամէնքը միաձայն աղաղակեցին թէ «Կ'ուզեն որ որդին թագաւորէ, երիտասարդ մը փոխանակ ծնունդն որ անձնատուր եղած է ներքինին։ Բուն, սպաննած է իր որդիքը, հրամանատարները, բարեկամները, բազմութեամբ»։

111. — Այս լսելով Միհրդատ ելաւ որ ամբողջին խօսի, մինչդեռ մի և նոյն ժամանակ բերդապահաց բազմութիւն մ'ալ կը խուժէր դէպի այն Հոովմայեցոց բանակը որ թագաւորին կողմն անցած էին. սակայն ասոնք պատուիրեցին որ չմօտենան իրենց մինչև որ վստահելի զրաւական մը չընծայեն թագաւորին հանդէպ (և այսու կ'իմանային զՄիհրդատ) աննեւրելի գործով մը։ Անոնք անյապաղ սպաննեցին թագաւորին ձին որով կը փախչէր¹, և իբրև թէ արդէն իսկ յաղթական ըլլային, ողջունեցին թագաւոր զՓառնակ. այն պահուն յանկարծ մէկը խոշոր պապիրոս մը բերաւ տաճարէն և զալարելով

զայն պսակած և դրաւ անոր զլուխը։ Երբ լուսին հովանոց պատշգամբ մը տեսնելով այս եղածները, մին միւսին ետեւէն պատուիրակներ զրկեց առ Փառնակ, որ թոյլ տայ իրեն ազատ փախչելու։ Սակայն այս զրկումներէ և ոչ իսկ մին յետ դառնալով, վախցաւ որ մի՛ գուցէ զինքը մատնեն Հոովմայեցոց։ Ուստի պահակ զինուորաց գունդին և բարեկամաց, որ դեռ իրեն ջով մնացած էին, զովեստներ խօսելով, զրկեց զանոնք ալ նոր թագաւորին ջով, սակայն բանակին զօրականը առանց որ և է պատճառի մը, անոնցմէ շատերը մեռուցին մինչդեռ կը մօտենային։ Յետոյ բացաւ թոյնի սրուակը զոր միշտ սուրին ջով իր հետ կը կրէր, խառնեց բաժակի մէջ։ Միհրդատիտէ և Նիւսա, իր երկու զստերը, որոնք հարսնացու խօսուած էին Եգիպտոսի և Կիպրոսի թագաւորաց և դեռ իրենց հօրը ջով կը մնային, կը խնդրէին և կը հետապնդէին որ այդ թոյնէն իրենք խմեն հօրմէն առաջ, և բռնած արգիւցեցին իրենց հայրը որ չըկանխէ քան զիրենք, մինչև որ ապա գաւաթն առին և խմեցին անկէ։ Շուտով ազդեց ըմպելիքն իրենց վրայ. սակայն ի Միհրդատ, այնու հանգեւր՝ որ յուզումնալից աստին անդին կը շրջէր, ըմպելիքն ազդեցութիւն չունեցաւ, և այս՝ այն անթեղայնորուն պատճառաւ, զորս սովորուած թիւն ըրած էր միշտ առնուլ, և որոնք այսօր ալ Միհրդատականք² կը կոչուին, թոյներու ազդեցութիւնը բնաջինջ ընկու համար։ Տեսաւ այն ատեն կեղտաց հրամանատար մը, որուն ատենն էր Պիթուիթ. «Ո՛հ, ըսաւ, քու բազուկդ օգնեց ինձ շատ

1. Հոս կը թուի թէ բնագրի խանգարում մը տեղի ունեցած է, որովհետեւ այս փախուստը չյարակցիք անմիջապէս յետոյ պատմուածներուն հետ։

2. Այս անթեղայնորուն նկատմամբ կը խօսի նաև Կերտոս (Գիրք Ե. Գլ. 23) և P. Hardouin (*Ad Plinium*, Գիրք Ի. Գլ. 8 և Գիրք Խ. Գլ. 2). Յուստինոս ալ կը հաստատէ Միհրդատայ այս սովորութիւնը,

այս ինքն զեղթափներ գործածելը՝ որպէս զի իւր ծածուկ թշնամեաց թոյներու որոգայթներէն պատապարտի, հետեւեալ խօսքերով. Venenum metuens antidota saepius bihi, et ita se adversus insidias exquisitis tutioribus remediis stagnavit, ut ne volens quidem senex veneno mori putnerit. (Գիրք Լ. Գլ. 2)։

անգամ թշնամեաց մէջ, բայց հիմա աւելնեօգտակար պիտի ըլլայ ինձ եթէ զիս բառնաս մէջտեղէն մինչդեռ վտանգ կը սպառնայ ինձ Հոռովմայեցւոց յաղթանակի հանդիսին տարուելու, ինձ՝ որ ոչ երբէք հպատակ այլ թագաւոր եղած եմ այնքան ժամանակ, և այնքան թագաւորու թեանց վրայ, իմ վրաս չազդէր թոյնը հակադեղերու ըրած վարժութեանցս պատճառաւ: Սակայն ես որ նախատեսեցի աւելն ինչ, ամէն ինչ ապահովցուցի ուտելիաց նկատմամբ, չկրցայ զգուշանալ թագաւորաց համար այնքան մահացու և այնքան սովորական թոյնէն, որ է բանակներու, որդւոց և բարեկամներու նենգու թիւնը»: Պիթուիթ յուզուած այս խօսքէն, օգնեց թագաւորին ինչպէս որ նա կը խնդրէր¹:

112. — Այսպէս մեռաւ Միհրդատ, Պարսից թագաւոր՝ Դարեհ վշտասպէն վերջ՝ տաճնովեցերորդ, և ութերորդ՝ այն Միհրդատէն որ առաջին անգամ Մակեդոնացւոց լուծը խորտակեց և թագաւորեց Պոնտոսի վրայ, Ալքեցեալ վաթսուն և ութ կամ վաթսուն և ինը տարի և թագաւորեց յիսուն և եօթ տարի, որովհետեւ դեռ պատանեակ մ'էր երբ թագաւորութեան բարձրացաւ: Տիրապետեց մերձակայ բարբառոսաց վրայ, և իրեն հպատակեցուց սկիւն թացւոց շատերը: Քառասուն տարի ամե-

նահուովու պատերազմ մղեց Հոռովմայեցւոց դէմ, և անոնց դէմ կուտած պահերուն՝ զրաւեց շատ անգամ Բիւթանիան և կապաղովկիան, արշաւեց ընդ Ասիա, Փոհւզիա, Պափլագոնիա, Գաղատիա և Մակեդոնիա: Թարձակելով Յունաստանի վերայ գործեց շատ և մեծամեծ իրեր, տէր դառնալով ծովերու, կիլիկիոյ ծովէն մինչև Ռոնիականը, մինչև որ Սիդղա դարձեալ վերածեց զինքն իր հայրենի թագաւորութեան սահմաններուն՝ հարիւր վաթսուն հազար զինուոր կորուսանելէ վերջ: Ի հեճուելս այսքան կորստեան դիւրու թեամբ պիտոյին նորոգեց պատերազմը: Մղեց պատերազմներ ամենէն մեծ հրամանատարներու դէմ, և յաղթեցին իրեն Սիդղա, Լուկուլլոս և Պոմպէոս, սակայն ոչ մէկ անգամ միայն ինքն ալ յաղթեց անոնց, Բանեց և իրեն հետ բանտարկեալ շրջեցուց զԼուչիոս Գասսիոս Քուինդոս, Որբիոս և Մամիոս Աքուիլիոս: սպաննեց այս վերջինս, իրրեւ զխաւոր պատճառ պատերազմին, և յետոյ միւսները վերջս տին յանձնեց Սիդղայի: Յաղթեց Ֆիմպրիայի և Մուրենայի, Գոդգա հիւպատոսին, Փաթիոսի և Դրիարէոսի: Եղաւ միշտ վեհանձն և արիասիրտ՝ նաև թշուառութեանց մէջ, թէպէտ պարտուած, չթողուց բնաւ առանց փորձելու որ և է միշտ տազնապեցնելու համար Հոռովմայեցի-

1. Դիոն Կասսիոս փոքրիկ պարագայից տարբերութեամբ մը կը պատմէ այս մահը, թէպէտ իր խօսքերն ալ խառնակ և անյարիւր կ'երևին. «Միհրդատ, կ'ըսէ, ամէն ջանք ըրած էր մահուամբ ինքզինքը զրաւելու, և առաջուց թունաւորմամբ սպաննելով իր կիւները, և իւր միւս զաւակները, խմած էր բովանդակ մնացած թոյնը. բայց սակայն ոչ թոյնով և ոչ ալ սուրով՝ զոր իր կուրծքը մխեց, կրցաւ մեռնիլ. որովհետեւ իւր չափազանց զգուշաւորութեան պատճառաւ, և ամէնորեայ՝ թոյնեւոր դէմ դեղթափներ գործածելու սովորութեան համար, այնպէս վարժած էր, որ այդ թոյնը որքան ալ մահացու էր, իրեն համար աղետալի արդիւնք մը չունեցաւ: Եթեպէս ինքն իրեն տուած

սուրի հարուածը չեղաւ բաւական զօրաւոր, իր բաղուկը ծերութենէն և կրած այնքան ձախտութիւններէ զօրութիւնը կորուսած ըլլալուն պատճառաւ, ինչպէս նաև վերջերը գործածած ամէն տեսակ թոյներու պատճառաւ: Ուստի չկարենալով անձամբ ինքզինքը մեռցնել և տեսնելով որ գուշակած ժամանակէն աւելի պիտի ապրի, այն նուիրակներն իսկ զորս զրկած էր ինքն իր որդւոյն դէմ, յանկարծակի ներս խուժելով վերստին՝ սուրբով ու նիզակներով փութալ ցուցին իրեն մահը»: Եւ քիչ վերջ ալ կը յաւելու դարձեալ. «Բայց սակայն մեռաւ նա, մաս մը թոյնէն մաս մ'ալ սուրեն որով խոցուած էր թէ՛ իր իսկ ձեռքով և թէ՛ թըշնամեաց ձեռքով»:

ները, այնպէս որ դաշնակցեցաւ Սաննի-
դաց և կեղտաց հետ, և դեպպանութիւն
դրկեց Սերգորիտսի ի Սպանիա, Յաճախ
վերաւորուած՝ ըլլայ պատերազմներու մի-
ջոց՝ ըլլայ դարանակալութեանց պատճա-
ռաւ, ոչ մէկ բան կասեցուց իր ձեռնարկ-
ներէն, նոյն իսկ ծերութեան միջոց, Ոչ
մէկ դարանակալութիւն զաղտնի մնաց
իրմէ, և ոչ իսկ վերջինը, սակայն ինքը
կամաւ զանցառու եղաւ, և այնու կոր-
սուեցաւ: Սպաքան ապերախտ է եղեռնա-
գործը երբ ներումն կը գտնէ! Ինքն ալ
արիւնարբու էր և անզուժ ամենուն հան-
դէպ. սպաննեց մայրը, եղբայրը, երեք
որդիքը և երեք աղջիկները: Մարմնով
բարձրահասակ էր, ինչպէս յայտնի կը
ցուցնեն իրեն սպառազինութիւնը զորս
դրկեց Նեմէա և Դեզփիս, և այնքան զօ-
րաւոր՝ որ կրցաւ մինչև ցվերջ ձիավարել
և նետ արձակել, և մէկ օրուան մէջ հա-
զար սղադիոն ընթացաւ, հետզհետէ փո-
փոխելով ձիերը որ իրեն համար պա-
տրաստուած էին սահմանեալ հեռաւորու-
թեանց վրայ, և կը կառավարէր տաս-
նուվեց ձիերէ լծեալ կառք մը: Սիրող
եղաւ Յունական մատենագրութեան, մինչև
իսկ անոնց սրբութիւնքը կը յարգէր, կը
զբօսնուր նաև երաժշտութեամբ. սակայն
որքան ժուժկալ և համբերատար էր այն-
քան յոգնութեանց մէջ, անզուպ էր սի-
րոյ մասին:

113. — Սպալիսի մէկն եղաւ Միհրը-
դատ Իւլպատոր կամ Դիոնիսիան կոչուա-
ծը: Հռովմայեցիք իմանալով իրեն մահը,
հանդէս կատարեցին ուրախութեան, իրեւ
վերջապէս ազատած այնքան տաժանե-
ցուցիչ թշնամիէ մը: Փառնակ եռաթիով
մը առ Պոմպէոս դրկեց ի Սինոպ իւր մե-
ռեալ հօրը դիակը¹, և զանոնք որ զՄանիոս
ձերբակալած էին. դրկեց բազմաթիւ պա-
տանդներ՝ յոյներէ և բարբառոսներէ, և ա-

դերսեց որ յանձնուի իրեն իւր հայրենի
թագաւորութիւնը, կամ զէթ Պոսփորինը,
զոր արդէն Մակար իւր եղբայրը զբաւած
էր, Միհրդատէն իրեն շնորհուելով: Պոմ-
պէոս յանձնեց իւր պաշտօնակալաց Մի-
հրդատայ մարմինը և թաղման ծախքերը,
հրամայելով որ արքայաւայել յուղարկա-
ւորութիւն կատարուի և զրուի ի Սինոպ
թագաւորաց դամբանարաններու մէջ: Ու-
րովհետև կը յարգէր զՄիհրդատ իւր մե-
ծանձն գործերուն համար՝ իրեւ լաւա-
գոյնն իր ժամանակի թագաւորաց: Յետոյ
զփառնակ Հռովմայեցւոց դաշնակից ու
բարեկամ մ'ըբաւ, որովհետև իտալիան
ազատած էր մեծամեծ տազնապներէ, և
շնորհեց իրեն որ թագաւորէ Պոսփորի
վրայ, ի բաց առեալ Ֆրանկորէա քաղա-
քը՝ զոր ազատ բոլորովին և ինքնավար
կացւոց, որովհետև նախ քան զամէնը
ապստամբած էր ընդդէմ Միհրդատայ, որ
արդէն մեծապէս սպառազինուած և պա-
տաստ էր նաւերով, բանակով և ուրիշ
բերդաքաղաքներով, ոսկից պիտի սկսէր
պատերազմը, այնքան որ ուրիշ ամենուն
ալ յորդոր եղած էր ապստամբութեան,
և պատճառ վերջապէս Միհրդատայ քալ-
քայման:

114. — Իսկ ինքն Պոմպէոս, այսպիսի
պատերազմով մը բառնալով ի միջոյ րո-
ւոր ծովերուն հէնքեր և թագաւորաց ա-
մենամեծը, պատերազմելով՝ բաց ի պոն-
տական ժողովրդոց, նաև կողքիսացւոց և
Ազուանից դէմ, ընդդէմ Վրաց և Հայոց
և Մարաց և Արաբացւոց, Հրէից և ուրիշ
արեւելեայց, ծաւալեց Հռովմէական իշխա-
նութիւնը մինչև յԵփրատոս: Չեկաւ սա-
կայն յԵփրատոս, որքան ալ նոյն պա-
հուն սեղական ժողովուրդն ապստամբու-
թեան մէջ էր ընդդէմ իր թագաւորին, և
որքան ալ ինքնին թագաւորն կը հրաւի-
րէր զինքը զրկելով իրեն ընծայներ, դրամ-

1. Պուտարքոս կ'աւանդէ որ Պոմպէոս
չհանդուրժեց Միհրդատայ անշնչացեալ դիա-
կը տեսնելու: Ինչպէս որ յետոյ պարագա-

ներու և ժամանակաց փոփոխութեամբ և ոչ
իսկ կեսոր հանդուրժեց տեսնել նոյն ինքն
Պոմպէոսի դիակը:

ներ և հանդերձանք ամբողջ բանակին համար, կամ այն պատճառաւ որ վախցաւ թերևս դեռ ծաղկեալ պետութեան մը մեծութենէն, կամ այն պատճառաւ որ թերևս վախցաւ իւր հակառակորդաց նախանձէն, կամ հակառակ վճռեցին պատգամը, կամ ուրիշ յատուկ պատճառներ զորս պիտի յիշատակենք իշխպոսական պատերազմաց պատմութեան մէջ։ Յաղթահալու ժողովներ, զոմանա ազատ հոչակեց դաշնակից ընկելով զանոնք Հոռովմայեցւոց, զայլս ալ ուղղակի ենթարկեց հոռովմա կան պետութեան, զուրիշները կանգնեց ի թագաւորութիւն, ինչպէս Հայաստանը՝ զոր տուաւ Տիգրանայ, Պոսփորը՝ տալով Փառնակայ, կապադովկիան՝ առ Արիորան զան, ուրիշ յաւելուածներով, ինչպէս վերագոյն յիշեցինք։ Տուաւ առ Անտիոքոս կոմագինեցի զԱլեկիա, և ամբողջ գաւառները զոր ասպատակեւ և զբաւեր էր ի Միջագետաց։ Կարգեց քառապետներ, Յունակեղտաց, որոնք այժմ են Գաղատացիք՝ սահմանակիցը կապադովկացւոց, և հաստատեց հոն զՏեղաբոս և իւր ընկերները։ Դրաւ զԱտտազոս՝ իշխան ի վերայ Պափլագոնիոյ, և զԱրիստարքոս՝ կողքիսեան գաւառաց վրայ։ անուանեց զԱրքեպապոս քահանայապետ կոմանացւոց աստուածուհւոյն, իշխանութիւն՝ որ հոն համարժէք է թագաւորականի, և անուանեց զԳասպոր Պանակորէացին բարեկամ Հոռովմայեցւոց տալով միանգամայն այլոց ալ շատ երկիրներ և դրամներ։

115. — Կանգնեց շատ քաղաքներ, ինչպէս Նիկոպոլիս ի յիշատակ յաղթութեան Փոքր Հայաստանի մէջ, ինչպէս ուրիշ մ'ալ զոր արդէն կանգնած էր Պոնտոսի մէջ Միհրդատ Եւպատոր և Եւպատորիս անուանած, բայց յետոյ կործանած էր՝ Հոռովմայեցւոց կուսակից գտնուելուն համար, վերջապէս Պոմպէոս վերստին կանգնեց Մանիքոլի անուամբ։ Կապադովկիոյ մէջ նորոգեց զՄաթակ որ պատերազմներէ աներուած էր, և ուրիշ շատ տեղեր ալ վերանորոգեց շատ հիմնայատակ կամ քնառած քաղաքներ, ինչպէս ի Պոնտոս, ի

Պադեստին, ի Կելեսիոյ, ի Կիլիկիա, ուր զլիաւորապէս բնակեցուց ծովահնէնքը, և ուր որ ժամանակաւ Սոլի կոչուած քաղաքը կար, այժմ կանգնուած է հոն Պոմպէոպոլիս։ Միհրդատ Պոնտոսի Դաւարի քաղաքը շտեմարան մ'ըրած էր անօթներու և կահուց։ հոն գտնուեցան երկու հազար եղընգնաքարէ ըմպանակներ ոսկիով դրուագուած, և շատ սրուակներ, կոժեր ու տաշտեր, բաժակներ, մահճակալք և աթոռներ ամէն ալ գեղապանոյ։ Նոյն իսկ ձիերու սանձեր, կրծակալներ և ուսակալ կազմած ու սարիք, ամէնքն ալ զոհարեղէններով ընդելուգեալ և ոսկիով նշուագեղ։ Եւ այս ամէն ինչ այնքան առատութեամբ որ անոնց բաշխուած երեսուն օր տեկց։ Գտնուեցան հոն այնպիսի իրեր ևս զորս Դարեհ, Վշտասպայ որդին, թողուցած էր իր յաջորդաց, ինչպէս Պտղոմեանց թագաւորութենէն էին նաև բոլոր այն իրերը զորս կղզոպատրա կովացւոց քով շտեմարանած էր, և կովացիք յանձնած էին Միհրդատայ։ ուրիշ շատերն ալ ինքնին իսկ Միհրդատ հայթայթած էր և հաւաքած, սիրող ըլլալով միանգամայն, ինչպէս ուրիշ շատ բաներու մէջ՝ գեղեցկութեան, այսպէս ալ կահաւորութեանց գեղեցիկ զարդերու։

116. — Ձմեռուան վերջնալու ժամանակ՝ Պոմպէոս բաշխեց զինուորական մրցանակները՝ յաղթական բանակին, առ իւրաքանչիւր զինուոր տալով հազար հինգ հարիւր աստիկան դրամներ, և ըստ այժմ նաև ըստ իւրաքանչիւր աստիկանի առաւելութեամբ՝ տրիրուններու և հարիւրապետներու։ Կ'աւանդուի որ այս մրցանակաբաշխութիւնը արժեք տասնութեց հազար տաղանդ։ Այնուհետև Պոմպէոս իջաւ յԵփեսոս, և անտի պարգեւով առաքատներն զէպ ի իտալիա մեկնեցաւ ի Հռովմ, ի Պրիմտիգի արձակելով բանակը որպէս զի իւրաքանչիւր ոք երթայ իր հայրենիքը։ Եւ այս, իբրև ժողովրդական գործ, շատ զմայեցուց Հոռովմայեցիները։ Մինչդեռ կը յառաջէր Պոմպէոս՝ շատերը կը դիմէին իրեն ընդ առաջ, երիտասա-

դազոյնը աւելի հեռու ճանապարհ, իսկ այլը ըստ իւրաքանչիւր հասակի կարողութեան՝ Ամէնուն ետեւն ելաւ նաև ծնրակոյտը, զարմացած անոր մեծագործութեանց վրայ. որովհետև ոչ ոք մինչև այն օր ընկճած էր այսքան անարկու թշնամի մը, ստացած էր Հոռովմայ պետութեան այսքան և այսպիսի ազգեր միանգամայն, տարածելով պետական սահմանները մինչև յԻփրատ, Մտաւ ուրեմն Պոմպէոս ի Հոռովմ երեսուն և հինգ տարուան հասակին՝, յաղթանակաւ մը շատ աւելի շքեղ ու գեր ի վերոյ քան զամէնն որ իրմէ առաջ եղած էին, որուն հանդէսը տեքս երկու օր ի ցոյց բերուած մարդկանց զանազանութեան ու բազմութեան պատճառաւ, որոնք էին ի Պոնտոսէ, Հայաստանէն, Կապադովկիայէն, Կիլիկիայէն, բոլոր Ասորիքին ազգերէն, Աղուաններէ, Հենիոքացիներէն, Աքէացիներէն, Սկիւթացիներէն և Վրացիներէն։ Բերաւ նաևազանգիստներու մէջ Խոթնհարիւր ամբողջ նաւեր, սակայն յաղթանակի համար բերաւ միայն կառքեր ու զահաւորակներ իս ոսկով և բազմատեսակ պանդանայաց առատութեամբ, ինչպէս Գարեհի, Վշտապայ որդւոյն անկողինք, նոյն ինքն Միհրդատայ արքունի զահը և զաւազանը, և իրեն զմանկարը ութը կանգուն ձոյլ ոսկի, և զորոշալ արծաթներ Խոթնաստունհինգ միլիոն հարիւր հազար դրամի. և անհամար կառքեր սպառազինութեամբք և նաւուց ցոռկներով

իւր։ Ասոնց կը յաջորդէին գերիներու և ծովահէններու բազմութիւնը, սակայն ամէնքն ալ առանց շղթայից և իւրաքանչիւրն իրենց հայրենի զաւառաց տարազներով։

117. — Յաղթական Պոմպէոսի կառքին առջևէն կ'երթային սատրապներ, որդիք, զօրավարներ՝ թագաւորաց, որքան որ կային, որոնց պատերազմաւ յաղթած էր, ոմանք կալանաւոր իբրև գերի, այլք իբրև պատանդ, ընդ ամէնն երեքհարիւր քսանուչորս հոգի։ Ասոնց մէջ կը տեսնուէր Տիգրան, Տիգրանայ որդին, և հինգ որդիք Միհրդատայ՝ Արտափեմէն, Կիրոս, Ոսաարտէս, Գարեհ և Քսերքսէս, և երկու զստերք՝ Որտապարիկ և Եւպատրէս ի ցոյց կը տարուէր նաև Ուզակ՝ Կողքիսաւց թագաւորը և Առիստարուդոն՝ Հընէից թագաւորը. և իշխանք Կիլիկիոյ և արքայազուն կանայք Սկիւթիոյ, երեք նախարարք Վրաստանի և երկու՝ Աղուանից և Մենանդը Լաւդիկեցին՝ որ առաջ հրամանատար էր Միհրդատայ ասպախումբին։ Իսկ անոնք որ ներկայ էին, կը տարուէին անոնց զմանկարները, ինչպէս Տիգրանայ և Միհրդատայ, իրենց պատերազմելու, պարտուելու և փախաւ տեսն զիրեքերու մէջ։ Միհրդատ պատկերացուած էր նաև այն պարագային մէջ յորում պաշարուած՝ լռելիայն կը փախէր գիշերանց։ Վերջապէս պատկերացուած էին նաև ի տես հանդիսականաց իրեն մահուան կերպը, և իր հարմացու

1. Հոս անտարակոյս բնագրի եղծում ու սխալ մը կայ, որովհետև Հոռովմայ չիտուութեան թուականին 647ին ծնած ըլլալով, և այս երբորդ անգամ յաղթութիւնը կատարելով 692ին, քստասուն և հինգ տարեկան կ'ըլլայ և ոչ թէ երեսունհինգ։

2. «Այնքան մեծ եղաւ այս յաղթանակի հանդէսը, կ'ըսէ Պետարաքոս, որ թէպէտ և երկու օրուան բաժնուած էր, այնու հանդերձ այս ժամանակը բաւական չեղաւ. այլ պատրաստուած հանդիսաւորութիւններէն այնքան քան զանց առնուեցաւ ի տես հա-

նուելու, որ ուրիշ յաղթանակի հանդէս մ'ալ սարքելու և զարդարելու ու չքեղացնելու բաւական էր։ Եւ այս Հոռովմայցի հրամանատարին երբորդ յաղթանակն էր. առաջինը շնորհուեցաւ իրեն այն ժամանակ երբ դեռ սոսկ ասպետ էր և Ափրիկէէն կը գառնար Հոռովմ 673 թուականին։ Երկրորդն եղաւ երբ Սպանիայէն վերադարձաւ յաղթական, դեռ նոյնպէս ասպետ վիճակի մէջ, հիւպատոս ըլլալէն օր մ'առաջ, այսինքն է Հոռովմական 684 թուականի յունուարի կալանդին։

օրիորդաց դիմանկարները, որոնք մասնակից ուզեցին ըլլալ իրենց հօրը մահուան, Այս խումբերու մէջ նկարուած կը տեսնուէին նաև Միհրդատայ միւս զաւակաց և դստերաց դիմագիծերը, որոնք իրմէ առաջ մեռած էին: Հուսկ յետոյ կը տարուէին բարբարոսաց աստուածներու պատկերները, իրենց տեղական պաշտամանց շքեղութեամբ: Կը տարուէր տախտակ մ'ալ այսպիսի վերտառութեամբ. «Բանուած են ուրիշարիք ցեկատու մարտանանք, կոնգրես, ցան ուր քաղաքներ կապաղովկիոյ մէջ, քսան կիլիկիոյ մէջ և ի կելեսիրիա, և Սելեկիա» Պարսկաստան մէջ: Պարստուած բազառներն են Տիգրան Հայը, Արտովկ վայացին, Ռոյոսե Ադուանը. Դարեոյ Մարը, Արևտաս Նաբաստացին, Անտիոքոս Կոմոցիենցին »: Այսպիսի գրութիւն մը կը կրէր տախտակը:

Հուսկ ուրեմն կու գար ինքն Պոմպէոս ականակուտ կառքի մը վրայ բազմած, թիկանց վրայ ծիրանի ձգած՝ Ալեքսանդր Մակեդոնացոյն ճղամիզը, ինչպէս կը պատմեն՝ եթէ արժանի է հաւատալու. կը համարուէր թէ այս ալ գտնուած ըլլար Միհրդատայ ուրիշ իրեղինաց հետ՝ զորս արդէն կղէկպատրա կովացուց պահպանութեան յանձնած էր և ինքը վերստին գրաւած: Կառքին ետևէն կու գային իրեն արշաւանաց մէջ ընկերակցող բանակաց զօրավարները, ոմանք ծիւռեր՝ իսկ այլք հետիոտն: Պոմպէոս երբ հասած ի կապիտոլիոն չապանեց կալանաւորներէ և ոչ մին, ինչպէս սովոր էին ընել իրմէ առաջ յաղթանակ կատարողը, այլ զա-

մէնքն ալ դարձուց վերստին իրենց հայրենիքը, պետական հասարակաց գանձով, ի բաց առեալ արքայազուն կալանաւորները, որոնց մէջէն միայն Արիստարքոն սպաննուեցաւ նախ և առաջ, և քիչ ժամանակ յետոյ նաև Տիգրան: Պոմպէոսի յաղթական մուտքն ուրեմն այս ոճով մեծապէս կատարուեցաւ:

118. — Այս կերպով Հռովմայեցիք իրենց պետութեան զբաւեցին Ռիթանացիները, կապաղովկացիները և Եւքսինեան Պոնտոսի մերձակից ուրիշ բոլոր գաւառները, յետ գրեթէ քառասուն երկու տարի պատերազմելու՝ զՄիհրդատ բառնալով ի միջոյ: Մի և նոյն պատերազմով հպատակեցուցին իրենց կիլիկիոյ մէջ ալ այն ամէն գաւառները որ դեռ իրենց չէին հնազանդիր: Ասորուց մէջ ալ գփիւնիկէն, Կելեսիրիան և Պաղեստինը. մանաւանդ թէ շարունակելով դեռ յաղթական ընթացքը, զբաւեցին Եփրատայ մօտ ներքին գաւառները որոնք բնաւ Միհրդատայ չէին պատկաներ: Եւ հարկատու կարգեցին ասոնցմէ զոմանս իսկոյն, զոմանս ալ հետզհետէ քիչ վերջը՝ Պափլագոնիան, Գաղատիան, Փոփուգիան, Միւսիան որ սահմանակից է Փոփուգիոյ, և յետոյ Լիւդիան, Կարիան, Յոնիան, ամբողջ Ասիան որ առաջ կը պատկանէր Պերգամոնի իշխանութեան, հինն Յունաստանը, Մակեդոնիան՝ ուր ասպատակեր էր Միհրդատը, բոլոր այս գաւառները շուտով զբաւեցին վերստին. և հարկատու ըրին իրենց ասոնցմէ շատերը որ դեռ բնաւ հարկատու չէին եղած: Ուստի ինձ այնպէս կը թուի թէ այս

1. Պոտտարքոս կը յիշատակէ որ այս գրաւուած գաւառներու և թագաւորութեանց մէջ առնուած էին ընդ ամէնը ոչ նուազ քան հազար զինակներ, և քիչ պակաս ինն հարիւր քաղաքներէ, և ութ հարիւր ծովափէններու նաւեր. և երեսունիւր քաղաքներ ալ իրմով վերստին բազմամարդ եղած էին: Բաց աստի գրուած տախտակներէ կը տեսնուէր յայտնապէս, որ այն օրէն առաջ հասարակապետութեան տարեկան մուտքն

էր հինգ հարիւր միլիոն, և իրեն յաղթանակած քաղաքներու գրաւմանէն վերջ պետական մուտքը կը բարձրանար ութ հարիւր յիստու միլիոնի: Իսկ արժաթի և ոսկւոյ քանակութիւնը զոր իբրև դրամ կամ իբրև անօթիներ հասարակաց գանձին կը բերէր, քսան հազար տաղանդ էր, բաց ի այն ամէնէն որ բաշխուեցաւ զինուորաց, որոնցմէ չեղաւ բնաւ մէկն որ հազար հինգհարիւր դահեկանէ նուազ առած ըլլայ:

պատերազմը մեծ համարեցին, և անոր ստացուած յաղթութիւնն ալ մեծ անուանեցին, և հայրենի անուանակոչութեամբ ալ մեծ պատուանունը տուին Պոմպէոսի որ այս յաղթանակը տարած էր, որովհետեւ քաղաքներէ ինչ վերստին պարտուած կամ նորոգ գրաւուած ժողովուրդները, շատ երկար էր պատերազմին տևողութիւնը, քառասուն տարիէն աւելի, և ամենամեծ էր Միհրդատայ յանդգնութիւնը և յարատևութիւնը, որ ամէն բանի մէջ աննկուն և զօրաւոր հանդիսացաւ:

119. — Անտարակոյս Միհրդատ ունեցաւ շատ անգամներ չորս հարիւրէն աւելի նաեւեր, երբեմն յիսուն հազար ձիաւոր զինուորաց սպայախումբ մը, երկու հարիւր յիսուն հազար հետևակազօրք, և մեքենայք ու սպառազինութիւնք որքան կրնային պէտք ըլլալ այսքան բանակաց. միանգամայն կ'օգնէին իրեն վեհապետներ և իշխաններ, ինչպէս Հայոց թագաւորը, Պոնտոսի և Մէդիտանն ճախճախտտեալու շուրջը գտնուող Սկիթացւոց իշխանները, և բոլոր անոնք որ Պոնտոսէն մինչև ի Թրակեան Պոսփոր կը գտնուէին. դեպքանքեր զրկեց Հռովմայ մեծամեծներու, որոնք կուսակցական խնդիրներով հակառակութեան մէջ էին իրարու հետ, և որոնք Սպանիան ալ սպաստամբեցուցած էին ընդդէմ Հռովմայ. բարեկամութիւն հաստատեց Կեդտաց հետ, այն դիտմամբ որ անոնց հետ միացած պիտի արշաւէր իտալիոյ վրայ. ծովահէններու խռմբերով լեցուց ծովերը՝ Կիլիկիայէն պահալ մինչև Հիւրակեան Սիւնեքը. և ասոնք ընդհատեցին քաղաքաց միջև վաճառականութիւնն ու նաւարկութիւնը, և պատճառեցին երկարատև ու տաժանելի սով: Վերջապէս, ինչ որ կարելի էր իրեն մարդկօրէն, զանց չըրաւ բնաւ բան մը խորհելու և փորձելու, որպէս զի այսքան ընդարձակածաւալ յուզում մը, որ Արեւելքէն մինչև յԱրեւմուտս կը տարածուէր, խռովէր զամենքն ալ, այսպէս ըսելու համար, որպէս զի բռնադատուէին պատերազմին մասնակցիլ կամ իւրաքանչիւրն

իրենց հաշուին և կամ այլոց հետ դաշնակցելով, ապա թէ ոչ ծովահէններէ տագնապէին կամ այսպիսի մերձաւոր աղէտներէ տառապէին: Այսքան մեծ, այսքան բազմազան եղաւ այս պատերազմը որ այնքան մեծութիւն պատճառեց Հռովմայ, և երբ դողըրցաւ՝ Հռովմական պետութիւնն ընդարձակուած գտաւ իւր սահմաններն Արևմտից ծայրերէն մինչև Եփրատ:

Հ. Գ. ԱՌԳԵՐ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՄԵԾ ԳՈՒՍԱՆԵՐԳՈՒԹԻՒՆ

ՄԱՀԱՊՈՂԱՐԱԴԱ

Ո՛րքան անգամներ յիշուած են հնդկական վէպերն ու դիցազներգութիւնք, առանց որոշ զաղափար մ'ունենալու անոնց վրայ. որքան անգամներ համեմատուած են անոնք մեր ազգային աւանդութեանց հետ, մեր Գողթան գոսանաց պատմութիւններու հետ, առանց սակայն լաւ ճանչնալու: Հնդկական մատենագրութիւնն յաճախ կարծէք չինական աւանդական պարիսպներու ետև պահուած, անմատչելի եղած է մեր բանասիրաց, ոչ այնքան անշուշտ իրեն դժուարութեան պատճառաւ, որ միշտ համեմատական է, և չեն պակսիր եւրոպական ծանօթ լեզուներով ընտիր թարգմանութիւններ, որքան մեղադրելի արհամարուածութեամբ և անհոգութեամբ որովհետև տալու եղած չենք ընդհանրապէս աւելի մօտ ծանօթութիւն մ'ունենալ ազգի մը զաղափարաց զարգացման հետ, որ շատ սերտ յարաբերութեամբ կապուած է հայ տարրին հետ, և զոր շատ ազգային պատճառներ պիտի յօժարեցնէին քննելու և ուսումնասիրելու:

Առաջիկայ տողերու մէջ դիտումն չունինք բնաւ ուրիշները մեղադրելու, այլ լոկ ցաւալի իրողութիւն մը մատնանշելով, կ'ուզենք ապագայից մէջ զարթու-